

Németek Pécssett és a Dél-Dunántúl területén

A németek betelepülése

Bár Pannonia területén már a 9. században is éltek németek, a dél-dunántúli régióban csak a török elűzése után, azaz a 17. század végétől, de főként a 18. században alakult ki az a német nyelvi sziget, melyet *Schwäbische Türkei* néven ismerünk, és amely alatt a Balaton, a Duna és a Dráva által határolt három megye, Baranya, Tolna és Somogy németek lakta településeit értjük.¹ Központja Pécs, német nevén *Fünfkirchen*.

A zömmel földműves és kisebb számban kézműves/iparos német bevándorlók szervezett migrációja mögött a század első felében világi és egyházi földbirtokosok, később a Habsburg-ház uralkodói álltak, akik toborzó ügynököket küldtek Németország déli, dél-nyugati és középső részére annak érdekében, hogy a 150 éves török uralom során elnéptelenedett birtokaikra német telepeseket hozzanak. A németek migrációját egyfelől a közép- és délnémet területek gazdasági és demográfiai helyzete, valamint a német örökösödési jog motiválta: egy meglehetősen népes, ugyanakkor saját földbirtokkal nem rendelkező paraszti réteg remélte, hogy egy új hazában saját gazdasághoz és szociális felemelkedéshez juthat. A migráció másik mozgatórugóját a szociális felemelkedést segítő kedvezmények jelentették: a korabeli magyar joggyakorlat szabad költözködési jogot és három év adómentességet biztosított minden újonnan érkező telepésnek. Aki szőlőt telepített, annak akár 5-10 év adómentességet is garantáltak. Az adómentes évek elteltével pedig – attól függően, hogy földesúri vagy kamarai birtokokra kerültek – különböző mértékű adókedvezményekben részesültek a német bevándorlók.²

A telepítési akció Dél-Magyarország irányába három nagy szakaszban zajlott és lényegében a teljes 18. századot átfogta. Az első hullámban, 1711 és 1737 között főként sváb és frank földművesek érkeztek Württemberg és Hessen területéről világi földbirtokosok, a pécsi püspök és a pécsváradi apát kezdeményezésére, mindhárom megyébe.³ A földesúri telepítés legintenzívebb időszakában, 1722 és 1727 között a mintegy 15.000 németországi telepés 46 helységet népesített be. Ők a Köln, Frankfurt, Strassburg és Trier által határolt Rajna-vidékről érkeztek a Dél-Dunántúlra.⁴

A kamarai telepítések idején, a második és harmadik szakaszban a *Bácska* és a *Bánát* képezték az elsődleges célpontot, de a *Schwäbische Türkei* területére is érkeztek újabb telepések: 1763 és 1773 között ca. 40 ezer német telepés vándorolt be a déli határvidék kamarai birtokaira, főleg Elzász-Lotaringia, Baden, Luxemburg és a Pfalz területéről, de érkeztek Stájerországból és a Szepességből is bányászok és kézművesek. 1782 és 1787 között szintén érkeztek a régióba is németek a Pfalzból, Hessenből – Darmstadt, Frankfurt, Mainz, illetve Fulda környékéről –, a Saar-vidékről és Württembergből, valamint Ausztriából és Svájcban is.⁵ Somogy megye német településeinek többsége csak ekkor jött létre: Almamellékre pl. 1767 és 1825 között érkeztek németek.⁶

A régió központjában, Pécssett már a 12. században is éltek németek, számuk azonban csak a török utáni időkben vált jelentőssé. 1686-ban egyetlen német családot regisztráltak a városban, 12 évvel később már 86-ot, akik spontán bevándorlás útján érkeztek ide a német nyelvterület különböző részeiről.

¹ A betelepítés következtében az akkori Magyarország területén hat zárt német nyelvi sziget jött létre (1) a Dunántúli Középhegységben, (2) a Dél-Dunántúlon, (3) Bácskában, (4) Bánátban, (5) Szlavóniában és a Szerémségben és (6) Szatmárban.

² Seewann 2012a. 114-141.

³ Weidlein 1980. 8p.; Weidlein 1940; Schmidt 1939.

⁴ Weidlein 1980: 15.

⁵ Hutterer 1991a. 258p.

⁶ Weidlein 1980. 96.

Származási helyük a *conscriptio* szerint Bayern (8), Böhmen (1), Deutschland (1), Elsaß (1), Frankreich (2), Kärnten (8), Mähren (2), Österreich (8), Polen (1), Schlesien (1), Steiermark (5), Schwaben (7), Schweiz (1), és Tirol (5). 15 család esetében konkrét német vagy osztrák város szerepel a származási hely rovatban, 5 esetben beszélhetünk Magyarországon belüli áttelepülésről, és 4 esetben nem ismert a származási hely.⁷ A németeknek a város életében betöltött központi szerepére utal, hogy 1691-től a városi bíró mellett egy ún. *judex nationalis germanicus* is hivatalban volt, míg a többi nemzetiséget csak szószólók (*fürmünder*) képviselték a magisztrátusban.⁸

A 18. század első felében tömeges és szervezett bevándorlás indult Németország különböző részeiből, így a század közepére a németek a város összlakosságának a felét tették ki.⁹ Az 1697 és 1746 között vezetett *Bürgerbuch*¹⁰ szerint a 843 városi polgár között 246 olyan személy volt, aki német nyelvterületről érkezett a városba.¹¹ A *Grundtbuch Gemainer Stad Fünfkirchen* bejegyzései szerint 1722-ben a város utcáinak német neve volt, és a belváros lakóinak harmadát is a németek tették ki.¹²

Hogy pontosan hány német telepes érkezett Magyarországra a 18. század során, arról nincs pontos adat. A becslések szerint 1720-ban 400 000 német élhetett az ország területén, akik az akkori teljes lakosság 10%-át tették ki. 1805-re a németek becsült száma csaknem megháromszorozódott (1,1 millió) és arányuk is növekedett (12,5%).¹³

A betelepült németek túlnyomó többsége katolikus vallású volt, csak mintegy 15% volt evangélikus és 1,5% református. A településeket általában vallási homogenitás jellemezte, de a déldunántúli régióban találunk néhány ellenpéldát is: Bonyhádön pl. német lutheránusok mellett magyar kálvinisták és német katolikusok is éltek. A magyarországi protestáns német települések egyik blokkja a 18. század első felében a régióban, Tolna megyében alakult ki: 1722-től földesúri kezdeményezésre 13 protestáns falu jött itt létre, csatlakozva más, ugyancsak földesúri kezdeményezésre létrejött evangélikus településekhez.¹⁴

A letelepedésük utáni első, de legkésőbb második évtized során a német faluközösségek saját templommal és iskolával rendelkeztek. Baranya megyében 1770-ben összesen 43 települést regisztráltak, melyek közül 22 rendelkezett saját iskolával. A 22 település közül 14 volt dominánsan német. Egy 1782/83-ban készült felmérés szerint a megye 122 tanára közül 63 fő csak németül tudott, további 45 pedig németül is (a magyar, latin, szerb, vagy horvát nyelv mellett). Ugyanezen felmérés már csak két fatemplomot említ, az összes többi németek lakta település ekkora már kőtemplommal rendelkezett.¹⁵

A bevándorlók nagyobb csoportjait esetenként Németországból kísérték papok és tanárok. Különösen jellemző volt ez a lutheránus közösségekre, akik nyilván tudták, hogy dominánsan katolikus környezetbe kerülnek. Egy példa: 1723-ban 69 protestáns család döntött úgy a hesseni Darmstadt és Nassau városokban, hogy felkerekednek Magyarország felé. A kb. 400 fős protestáns csoporthoz csatlakozott egy pap és egy tanár is, akik Wiesbaden mellől származtak. Ez a csoport 1724-ben érkezett meg a tolna megyei Kistormásra.¹⁶

A pécsi püspökség a 18. század első évtizedeiben üldözte az evangélikus német közösségek vallási vezetőit, de ennek az üldöztetésnek a várakozással ellentétes következménye lett: a Tolna megyében letelepedett evangélikus németek belső migrációja következtében újabb evangélikus német települések jöttek létre a szomszédos Somogy és Baranya megyében is.

⁷ Babics 1937. 63. és 70p.

⁸ Babics 1937. 65p.

⁹ Thirring 1912. 339p.

¹⁰ Bürgerbuch 1697-1746. Baranya megyei Levéltár IV. 1003. e. 2.

¹¹ Megjegyzendő, hogy a város lakosságának csupán a negyede tette le a polgári esküt. Móró 1988.

¹² Fetter 1973. 126p.

¹³ Seewann 2012a. 215.

¹⁴ Seewann 2012a. 226.

¹⁵ Seewann 2012a. 220p.

¹⁶ Seewann 2012a. 131.

A vertikális mobilitásnak a 18. század második felétől egy további okát látjuk: a Németországból hozott örökösödési jog, mely szerint csak a legidősebb fiú örökölhette a szülői parasztgazdaságot, a fiatalabb fiúkat arra készítette, hogy a kifizetett örökségen a szomszéd faluban vásároljanak földet és hozzanak létre saját gazdaságot. A másik alternatíva számukra az volt, hogy tanítónak, papnak vagy orvosnak tanulva a társadalmi felemelkedést választották.

Nyelvi repertoár

A magyarországi németek nyelvi repertoárja alapvetően több autochton nyelvi változatot, azaz a német nyelvnek több variánsát öleli fel (dialektusok, regionális német köznyelvi változatok, Wiener Deutsch, iskolában oktatott standardizált változat), és a repertoárhoz tartozik több allochton nyelv, ill. azok variánsainak ismerete (elsődlegesen a magyar, de más kisebbségek nyelvei is).

A települési nyelvjárások kialakulása és azok további fejlődése szempontjából meghatározó lehetett, hogy földesurak privát kezdeményezései, vagy a kamara szervezett telepítési akciói nyomán jöttek-e a telepések Magyarországra. Előbbiek ugyanis kisebb területekről, több fős – olykor vallási szempontból is elszeparált – csoportok bevándorlását, utóbbiak pedig gyakorlatilag az egész német nyelvterületről toborzott emberek tömeges migrációját jelentették.¹⁷

Amint az a fentiekből kiderült, a *Schwäbische Türkei* területére betelepült németek közép- és délnémet területről, közép- és délnémet dialektusok beszélőiként érkeztek Magyarországra. Az új hazában kialakult nyelvi kontaktus, mely egy-egy településen belül egyrészt több német nyelvi variáns kontaktusát, másrészt a településeken beszélt más nyelvekkel való kontaktust is jelentette, a nyelvek és nyelvi variánsok keveredését és kiegyenlítődesét eredményezte. Az elsődleges nyelvi kiegyenlítődes során kialakult német ún. települési nyelvjárások (*colonial dialects*) tipológiai értelemben kivétel nélkül mind keveréknyelvek.

A dél-dunántúli falvak többségében – Schmidt (1914) szerint összesen 230-ban¹⁸ – a rajnai-frank dialektusok váltak dominánssá. Ott is, ahová egyébként a Mosel folyó mentéről, Elzászból, Württembergből, Bajorországból vagy Ausztriából érkezett a telepések egy része, akiknek délnémet nyelvjárásai szubsztrátum-hatásként vannak jelen a közép-német települési nyelvjárásban.

A baranyai németek egy részét *stifoller* néven is emlegetik; ennek oka, hogy a Mohács környéki falvakban, Erdősmecskestől Fekeden, Szürön, Himesházán, Lánycsókón, Palotabozsokon, Székelyszabaron, Babarcon, Liptódon és Nagymányokon át Vókányig, egy viszonylag összefüggőnek mondható területen a fuldai nyelvjárások az uralkodók. Tolna megyében Mucsi és Závod településeken szintén élnek *stifollerek*.

A magyarországi ún. fuldai nyelvjárásokat a Fulda környéki nyelvjárásokkal összevetve, feltételezhető, hogy a telepések a Fuldától délre, délkeletre fekvő területről érkeztek és az ottani kelet-hesseni nyelvjárást hozták magukkal az őshazából.¹⁹ Ez képezte az alapját azoknak a fuldai települési nyelvjárásoknak, melyek Magyarországon alakultak ki. A települési nyelvjárások között végbement horizontális kiegyenlítődesben a fuldai nyelvjárások más közép-német nyelvjárások, ill. a bajor-osztrák nyelvi változat elemeit vették át. Wild (2003) szerint ezzel magyarázható, hogy a „Stiffoler” (=Stift Fuldaer) települések nyelvjárásai ma már nem „tisztán fuldaiak”, hanem hesseni-frank jegyeket is hordoznak.

Weidlein (1933) a nyelvi szigeteken kialakult hesseni nyelvjárásokat az „őshazában” a Frankfurt – Darmstadt – Mainz által határolt háromszög dialektusaihoz látja leginkább hasonlónak.²⁰ A hesseni változaton belül részben eltérő jegyeket mutatnak a protestáns és a katolikus németek nyelvjárásai.²¹ A nagyszékelyi református németek az intervokális *d* hangot *r*-nek ejtik: *Brura* – ’Bruder’, *rere* – ’reden’, szemben a szakadati katolikusokkal (*Brudr, rede*).²²

¹⁷ Hutterer 1991c. 316p.

¹⁸ Schmidt 1914. 663p.

¹⁹ Wild 2003. 14pp.

²⁰ Weidlein 1980. 90.

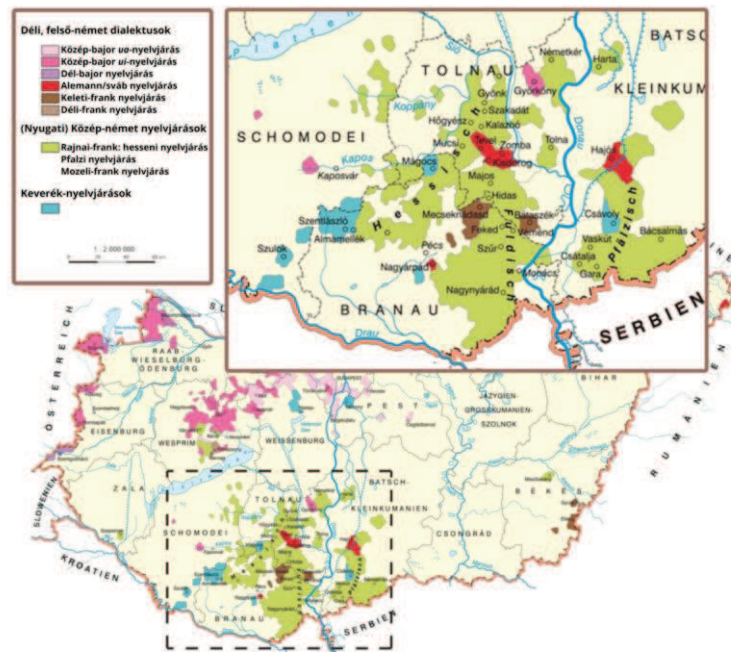
²¹ A protestáns csoport központja Gyöngyös, a nyelvjárási csoporthoz tartozik pl. Felsőháza, Hidas, Hidegkút, Izmény, Majos, Mórág, Murga és Varsád. Hesseni nyelvjárást beszélő katolikus németeket találunk pl. Bonyhádon, Hőgyészen, Kalaznón és Szakadaton.

²² Weidlein 1980. 58.

A nagyszékelyi református és a mekényesi evangélikus németek nyelvjárásában a középfelnémet hosszú *e* (mhd, ê) megfelelője egy hosszú *i* (*šnī* 'Schnee'), míg a szakadati katolikusokéban hosszú *e* (*šnē*).²³ A vizsgált régióban a délnémet nyelvjárások kevésbé elterjedtek a közép-német nyelvjárásokhoz képest. Keleti-frank nyelvjárást beszélnek Mecseknádasdon és Bátaszéken, svábul Tevelen, Zombán és Kisdorogon.²⁴ Egyetlen településen, a ma Pécshez tartozó Nagypádon alemann nyelvjárással találkozunk. Bajor ún. *ui*-nyelvjárás²⁵ beszélnek Györkönyben,²⁶ Kaposfőn és Bizén, ugyancsak bajor ún. *oa*-nyelvjárás²⁷ Bikácson. Tolna település Tolna megyében, a somogyi falvak többsége (pl. Miklósi, Bőszénfa), valamint a baranyai Szulok és Barcs is erős bajor beütésű dialektussal rendelkeznek.

Bajor és Rajna-menti frank keveréknyelvjárást beszélnek például Szentlászlón, Almamelléken és Mágocson.²⁸ A tolna megyei Szakadát és Nagyszékely községek szinte azonos német nyelvjárása szintén unikális jellegű, hiszen a Mosel-menti frank nyelvjárások tipikus jegyeit hordozza, egyedülként a környéken.²⁹

A régióban leginkább elterjedt települési nyelvjárások, melyeket a domináns jegyek alapján közép-német dialektusoknak tekinthetünk, egy másodlagos nyelvi kiegyenlítődés jeleit is mutatják. Ennek következtében délen, Baranya megyében egy fuldai, míg az északon, Tolna megye nagyobb részében egy hesseni regionális német nyelvi változat, koiné alakult ki.³⁰

1. ábra: A Schwäbische Türkei települési nyelvjárásai és a közép-német koinék kiterjedése

²³ Weidlein 1980. 59.

²⁴ Weidlein (1980) szerint ezekben a falvakban mintegy 6 000 ember élt, akik a Württemberg délnyugati vidékein ismert nyelvjárási csoporthoz tartoznak. Weidlein 1980. 65.

²⁵ Például *pluid* 'Blut', *tu muist* 'du musst', *muida* 'Mutter', *kuit* 'gut' etc.

²⁶ Györkönybe két csoportban érkeztek németek: 1717-ben Moson megyéből középbajor *ui*-nyelvjárás beszélő ún. *Heidebauer* telepesek, majd 1734-35-ben hesseni családok (Nassauból). A két nyelvjárás nem keveredett, a beszélők évszázadokon át endogámiában éltek. Lásd Schilling 1928.

²⁷ Például *hoas* 'heiß'.

²⁸ Weidlein 1980: 104.

²⁹ Hutterer 1991a. 270.

³⁰ Hutterer 1991b. 282p.

A monarchia más városaihoz hasonlóan Pécssett is egy a standard német és a bécsi német dialektus keveredésével létrejött köznyelvi variáns terjedt el, melynek beszélői hivatalnokok, katonák, egyházi személyek, nemesek és városi polgárok voltak.

Miután Pécs 1703 és 1780 között püspöki fennhatóság alá tartozott, ezért az ország más városaiban már a 18. században is közkedvelt vándorszínészek világi darabokkal itt csak a 19. századtól jelenhettek meg. 1800-tól évente más-más társulat érkezett a városba, általában Bécsből. Általuk vált ismertté az ún. *Wiener Deutsch* beszélt változata.³¹ A város első kőszínházát 1840-ben nyitották meg; itt az első években csakis német nyelvű előadásokat láthatott a közönség, majd 1848/49-től magyarokat is. A német nyelvű színjátszást 1876-ban a magisztrátus tiltotta be.³²

A bécsi városi nyelv írott változatának elterjedését a német nyelvű sajtó eredményezte. A város első újságja 1832-ben jelent meg, német nyelven, *Intelligenz Wochen-Blatt* címmel. A következő német nyelvű lapot, a *Fünfkirchner Zeitung*-ot 1867 és 1906 között heti két-három alkalommal publikálták,³³ az utolsót *Landpost* címmel 1924 és 1936 között.³⁴

A városok bajor-osztrák nyelvi változata, mely a régióban csak Pécssett és Pécsváradon honosodott meg, a városi polgárok, az értelmiségiek számára a nyelvi normát jelentette, annál is inkább, mert ez a réteg főként a Duna keleti, bajor területeiről származott. Magyarország más városaihoz hasonlóan Pécssett is Bécs volt a példakép.³⁵ A *Wiener Deutsch* elterjedésének a környék falvaiban az ottani, többségükben nyugati közép-német hesseni és frank nyelvjárások inkább vetettek gátat, mint a kevésbé elterjedt délnémet bajor, sváb, vagy keleti-frank nyelvjárások.³⁶ Az osztrák nyelvi változat hatása a dialektusokra a különböző társadalmi rétegekben is eltérő volt. A parasztsággal ellentétben a nagyobb települések kézművesei, akik intenzívebb kapcsolatot ápoltak a pécsi centrummal, igyekeztek annak nyelvhasználatát is átvenni. A régió nagyobb településein (Bóly, Pécsvárad, Bonyhád, Mohács) így kialakult egy olyan úrias (*herrisch*) „kézműves” nyelvjárás, amely a paraszti réteg (*bäurisch*) nyelvjárásához képest több osztrák-bajor elemet tartalmaz.³⁷

A városi polgárság asszimilációja (lásd lentebb) miatt ez a nyelvi változat a 19. század második felétől már nem tudott nyelvi impulzusokat adni a környék német nyelvjárásainak, helyére a paraszti világot kivéve minden társadalmi szférában a magyar nyelv lépett. A hosszú időn át autark német parasztság a város osztrák nyelvi változatát korábban sem tekintette normának, ennek ellenére viszonylag sok osztrák-bajor délnémet elem található a vidék közép-német nyelvjárásaiban.³⁸

A legtöbb transzfer a konyha, az ételek, a ruházat, a lakáskultúra és a gazdaság szömezőiben található. A környék valamennyi nyelvjárását jellemzik olyan bajor-osztrák elemek, mint pl. *Ribisel* 'Johannisbeere', *Kukuruz* 'Mais', *Marille* 'Aprikose', *Weichsel* 'Sauerkirsche', *Paradeis* 'Tomate', *Gerbe* 'Hefe', *Esszeug* 'Besteck', *Spagat* 'Bindfaden', *Zündholz* 'Streichholz', *Rauchfang* 'Schornstein', *Kasten* 'Schrank', *Jänner* 'Januar' és *Feber* 'Februar', melyek teljes mértékben integrálódtak a nyelvjárásokba. Ezek és az olyan idegen szavak, mint pl. a *Barbierer*, *Doktor* 'Arzt', *Firmament* 'Himmel', *Malheur* 'Problem', *Meter* 'Zentner', *vis-a-vis* 'gegenüber', *Staffier* 'Aussteuer' und *Lavoir* 'Waschbecken' közvetítője feltehetőleg a városi német nyelvi variáns volt.

A magyar nyelv részéről az első impulzusok a németek letelepedésének időszakára és az azt követő évtizedekre tehetők. Kronológiai szempontból a tulajdonnevek – helységnevek, intézmények nevei, titulusok – tekinthetők a települési dialektusok első magyar jövevényszavainak, melyek adaptációja általában a saját nyelv, azaz a települési dialektus fonémaállományának és fonológiai szabályainak felelt meg. A szóátvétel másik tipikus esete a magyar kultúra és életforma jellemző szavainak, főleg ételek, ruhadarabok, fizetőeszközök, állatok és növények neveinek átvétele és azok fonetikai és morfológiai integrációja a dialektusokba.

³¹ Kardos 1932. 34.

³² Márfi 1999. 281.

³³ Gerner 2002. 172

³⁴ Kardos 1932. 96

³⁵ Hutterer 1991c. 327.

³⁶ Hutterer 1991a. 268.

³⁷ Wild 1997. 343p.

³⁸ Wild 2002. 315pp.

A 20. század 20-as éveitől a társadalmi modernizáció folyamatai a szociális rendszer átalakulását és növekvő német-magyar kétnyelvűséget eredményeztek (lásd lentebb). A dialektusok szókincese részben archaikussá vált, a társadalmi élet és a technika változásai újabb magyar szavak átvételét eredményezték. Jó példa erre a 'Kühlschrank' megnevezése: a magyar 'hűtőszekrény' a német dialektusokban *hīdā* néven ismert, azaz követi a labiálisoknak a nyelvjárásra jellemző illabiális ejtését (ü > i, ö > e > ə) és a zárhang zöngétlen léniszként való ejtését is, nemét tekintve femininum. Ugyanakkor pl. a *rendőr* 'Polizist' és a *tanácselnök* 'Ratsvorsitzender' szavak fonetikailag kevésbé integrálódtak, artikulációjukban a magyar nyelv fonémaállományának felelnek meg, de a németben jelölendő nyelvtani nem (*genus*) a referensek természetes nemét (*sexus*) követve maskulinumok, *der* névelő áll előttük. A magyarból átvett főnevek egy része szóképzési szempontból is integrálódott: Például a magyarokat, akik 1945 után a Felvidékről (Szlovákia) telepítettek a régióba, a dialektusok *felwīdekār* néven jelölik. Az alapszókincsből hiányzó szavak átvétele mellett egyéb, szintaktikailag még kevésbé integrált magyar szavak is a dialektusok részeivé váltak. Jellemző pl. a magyar *vagy* 'oder' és *hogy* 'dass' kötőszók, a *különben* 'ansonsten' és *hiába* 'ohnehin' módosítószók, vagy a *hát* 'na ja' és a *nahát* 'nanu' interjekció használata a német dialektusokban. Magyar morfémaik jelentek meg olyan magyar és német szavak kontaminációjából létrejött névmásokban, mint pl. *akarwann* (ma. 'akármikor' + né. 'irgendwann') vagy *akarwū* (ma. 'akárhol' + né. 'irgendwo').³⁹

A nyelvi kontaktus változásai

Bár a diglossia egyik alapvető tulajdonsága a nyelvi helyzet stabilitása, a nyelvi kontaktust a tapasztalati tények alapján általában dinamika jellemzi, hiszen a nyelvi állapotok egyrészt belső, a nyelvi rendszerekből fakadó, másrészt külső, társadalmi okok miatt állandóan változnak. A közösség kommunikációs profilját befolyásoló objektív tényezők, mint a nyelvi repertoár nagysága, a nyelvek és variánsok elsajátításának feltételei, a nyelvek és variánsok funkcionális elosztása, a kétnyelvű emberek száma és bilingvitásuk mértéke, a nyelvi váltás (code-switching) okai stb. változhatnak, csakúgy, mint a szubjektív tényezők, vagyis pl. a nyelvi attitűdök, az identitástudat, az asszimilációra és az integrációra való készség. A nyelvi kontaktust befolyásoló objektív és főleg a szubjektív faktorok változása nyelvi átalakulást indukál. A nyelvi kontaktus dinamikája a nyelv megtartása (language maintenance) és a nyelvvesztés (language shift) között mozog.

A németek kezdeti dominanciája jellemezte a régió központját, Pécs városát: 18. század közepére a németek a város összlakosságának a felét tették ki.⁴⁰ Ez becslések szerint ca. 1 500- 2 000 főt jelenthetett, akik jelentős szerepet játszottak a város gazdasági, kulturális és társadalmi életében. A 18. század második felében a közigazgatás nyelve a német volt, németül vezették a jegyzőkönyveket, a bírósági tárgyalások német nyelven zajlottak. „*Nur manchmal kam ein Schriftstück in madjarischer, kroatischer oder raizischer Sprache vor den Magistrat.*“ (Babics 1937. 69.)

Dolencz József pécsi plébános feljegyzése szerint a 19. század kezdetén is alig volt magyar szó hallható Pécs belvárosában, mert azt a déli városrészrel és a Kálvária-dombbal együtt többségében németek lakták.⁴¹ A 19. század mégis a német lakosság asszimilálódásáról szólt. 1822-ben 10 925 katolikust, 35 lutheránust, 21 izraelitát és 1 görög-ortodox városlakót regisztráltak Pécsen;⁴² a conscriptio lingvae rovata szerint ekkor a Dómban magyar és német nyelven, a Belvárosi templomban magyar és horvát nyelven miséztek. A budai külvárosban magyar, horvát és német nyelven, míg a szigeti külvárosban német és magyar nyelven zajlottak az istentiszteletek.⁴³

³⁹ A autochton és allochton variánsok átvétele kisebb mértékű strukturális változásokat eredményezett a német dialektusokban, melyek Thomason és Kaufman 5 fokozatú skáláján az elsőtől a harmadik fokozatig helyezhetők el. Thomason/Kaufman 1988. 74p.

⁴⁰ Thirring 1912. 339p.

⁴¹ Bezerédy 1997. 129.

⁴² Móró 1995. 31.

⁴³ Schem. Ven. 1822. 37.

1832-ben és 1839-ben a katolikus hívők nyelvhasználatáról készült felmérés, mely szerint ebben a körben ekkor már a magyar volt a leginkább elterjedt nyelv a német és a horvát előtt, de a belváros templomaiban (a Belvárosi templom és a Dóm) ekkor is egyértelműen a német nyelvhasználók voltak többségben. Az adatokból az derül ki, hogy a katolikusok között a magyarok alkották a legnépesebb etnikai csoportot (38%). A németek összességében a második helyen álltak, hiszen a város katolikus közösségének ca. 31,5% tették ki, viszont a belvárosban ők képezték az abszolút többséget. A budai városrészben változások látszanak, hiszen 1839-ra ott megkétszereződött az 1832-ben regisztrált németek száma, Németürög pedig nem véletlen kapta a német jelzőt 1839-ben.

	1832 ⁴⁴			1839 ⁴⁵		
	<i>Hung</i>	<i>Germ</i>	<i>Illyr</i>	<i>Hung</i>	<i>Germ</i>	<i>Illyr</i>
Belvárosi templom	454	2357	225	439	2381	229
Dóm	1500	920	45	1490	970	40
Budai városrész	348	402	3792	500	1000	4000
Szigeti városrész	2511	439	32	2935	451	22
Német-Ürög	1376	0	0	1257	95	0
Összesen	6189	4118	4094	6621	4897	4291

1. táblázat: A katolikusok nyelvhasználatára parókiák szerint – 1832, 1839

Haas Mihály 1845-ben azt írja, hogy a város a beszélt nyelvek alapján három egyenlő nagyságú részre oszlik: a magyarok főleg a szigeti városrészben, a németek a belvárosban, a horvátok pedig a budai városrészben laknak.⁴⁶ De utal arra is, hogy olyan némettel, aki ne beszélne magyarul, már nemigen lehet találkozni a városban: a német-magyar additív kétnyelvűség különösen az iskolázott emberek körében vált jellemzővé.⁴⁷

A Belvárosi templom német miséi ellen 1861-ben protestáltak először a magyar hívők,⁴⁸ de a magisztrátus csak 1886-ban tett javaslatot a német (és a horvát) istentiszteletek megszüntetésére a város templomaiban.⁴⁹ A Belvárosi templom plébánosa 1887. február 28-án levélben fordult a pécsi püspökhöz, azt kérve, hogy továbbra is használhassa a német nyelvet a miséken. Indoklásában a környező falvakból bevándorolt németekre és a város gazdag nagyiparosaira hivatkozott, akik a magyar nyelven elmondott prédikációit nem értették. Leveléhez egy 160 nevet tartalmazó listát csatolt, mely szerinte még bővíthető lett volna. A püspök támogatta a kérését.⁵⁰

Az 1880-as népszámlálás adatai szerint Pécsen 28 702 ember lakott, közülük 20 438 személy (71,2%) a magyart és 5 120 (17,8%) a németet jelölte meg anyanyelvének. A második beszélt nyelvre vonatkozó adatokat is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a városban 1880-ban 23 112 ember tudott magyarul és 16 029 beszélt németül. A német nyelv jelentőségére utaló tény, hogy 9 777 magyar anyanyelvű mellett 231 szlovák, 80 horvát, ill szerb, 182 szlovén anyanyelvű és 637 Magyarországon nem honos nyelvet beszélő is tudott németül.⁵¹

A magyar anyanyelvűek és a magyarul is tudók száma és aránya a század végéig fokozatosan nőtt: 1890-ben már a város lakosságának 92,23% tudott magyarul.⁵² A német anyanyelvűek és németül tudók számszerű növekedése mellett arányuk a 1900-ban 51,02%-ra csökken a húsz évvel azelőtti 55,8%-hoz képest.⁵³

⁴⁴Conspectus 1832. 20-21.

⁴⁵Conspectus 1839. 25-28.

⁴⁶Haas 1845. 52pp.

⁴⁷Haas 1852. 99.

⁴⁸Márkus 2006. 138pp.

⁴⁹Nyomtatásban megj. Nagy 2010. 312.

⁵⁰Mendlik Ágoston kézzel írt levele, nyomtatásban megj. Nagy 2010. 308ff.

⁵¹LEG II.

⁵²LEG III.

⁵³LEG IVa. és IVb.

Anyanyelv	1881	egynyelvű %	1891	egynyelvű %	1900	egynyelvű %
magyar	20 438	43,05	25 268	46,52	33 959	51,55
német	5 120	45,79	6 508	43,46	7 717	31,42

2. táblázat: Magyar, ill. német egynyelvűség Pécssett a 19. sz. végén

Dolencz József feljegyzésében a századvég vonatkozásában az áll, hogy a belvárosban élő német családokban az unokák már nem tudnak rendesen németül, szüleik kétnyelvűek, a nagyszülők pedig csak németül beszélnek.⁵⁴ A nyelvcsere három generáció alatt ment végbe: német egynyelvűségből additív kétnyelvűség, majd szubtraktív kétnyelvűség és végül magyar egynyelvűség lett. Ez a nyelvcsere szinkron módon a statisztikákban is nyomon követhető, amennyiben az egyes generációk nyelvismeretét, nyelvhasználatát vetjük össze egymással (látszólagos időben bekövetkező nyelvcsere).⁵⁵

Az nagyipar fejlődése is támogatta a folyamatos elmagyarosodást, bár a város és a környék szénbányáinak kiépülése a 19. század első felében külföldi – részben németül beszélő – munkaerő beáramlását eredményezte.⁵⁶ A bányák felügyeletét 1852-től a Dunagőzhajózási Társaság⁵⁷ vette át, mely 1852 és 1925 között összesen 11 208 külföldi munkást alkalmazott. Közülük összesen 42%-nak német volt az anyanyelve.⁵⁸ A bányászok 45,3% még 1910-ben is a németet jelölte anyanyelvének (csak 41,2% a magyart).⁵⁹ A kolóniákon a német volt az általános nyelv, a DGT iskoláiban csak 1892-ben vezették be a magyar nyelvű oktatást.⁶⁰

Az asszimiláció fő mozgatórugóját történészek abban látják, hogy a gazdasági felemelkedés érdekében az urbánus németeknek csatlakozniuk kellett a kibontakozó nemzeti identitástudathoz. A korábban jellemző hungarusz-identitás, amely a német nyelv és kultúra megőrzése mellett abszolút lojalitást jelentett a magyar hazával szemben, már nem volt elegendő. Ehhez társultak azok a folyamatok, melyek a 19. század második felében a polgárság fejlődésében, az iparosodásban, a kommercializálódásban és a polgári társadalom modernizációjában egy egységes nyelv használatát tették szükségessé, amely Pécssett is a magyar volt. A német polgárság elmagyarosodása tehát elsősorban nyelvi asszimilálódást jelentett a politika és közigazgatás, illetve a gazdaság területén.

Az nyelvi asszimiláció folyamatának rekonstruálása természetesen nem problémamentes, mert a németek betelepülésétől fogva nem állnak rendelkezésre folyamatosan egymással összevethető, a beszélők nyelvi kompetenciájára és nyelvhasználatára vonatkozó objektív adatok. Az azonban tény, hogy 50 év alatt jelentős változás következett be a magyar, ill. német (és horvát) anyanyelvűek számában és arányában Pécssett:

	1832	%	1881	
Magyar	4841	37,36	20 438	73,36
Német	4026	31,06	5 120	18,4
Horvát	4094	31,58	348 ⁶¹	1,25
Összlakosság	12961	100,00	28702	100,00

3. táblázat: A lakosság anyanyelv szerinti megoszlása Pécssett – 1832, 1881⁶²

Nagyjából egy évszázaddal később változások következtek be a dél-dunántúli német beszélőközösség kommunikációs profilját befolyásoló objektív és szubjektív tényezőkben is.⁶³

⁵⁴ Bezeredy 1997. 129.

⁵⁵ Gerner 2007a. 52pp.

⁵⁶ Móró 1995: 34.

⁵⁷ A DGT integrációs szerepéről Pécssett, a régióban lásd Huszár 2013.

⁵⁸ Szirtes 1999. 63p.

⁵⁹ Katus 1995. 39.

⁶⁰ Szirtes 1998. 115p.

⁶¹ Az 1880-as népszámlálás nem tett különbséget horvátok és szerbek között.

⁶² Az 1832-es adatok csak a katolikusokra vonatkoztak, ill. a templomi nyelvhasználatukra. Az 1880-as népszámlálásban mindenkinek az anyanyelvét regisztrálták, függetlenül a vallásától.

⁶³ Gerner 2007b. 157-167.

Változott a német népcsoporthoz tartozók száma és aránya, ennek következtében a nyelvi sziget, ill. a települések etnikai összetétele is. A *großer Schwabenzug* lezárultával, a 18. század végén Baranya, Tolna és Somogy területén a lakosság 67 százaléka volt német. A kezdeti természetes lakosságnövekedését csak a 19. század második felétől váltotta fel egy folyamatos csökkenés, melynek hátterében egyrészt asszimilációs folyamatok, másrészt történelmi események álltak.

Az első hivatalos népszámlálás adatai szerint 1880-ban 361 olyan település volt Magyarországon jelenlegi területén, melyekben akkor a németek alkották a lakosság többségét.⁶⁴ Ezek közül 112 volt Baranyában és 58 Tolnában.⁶⁵ A német többségű települések száma 1930-ra országos viszonylatban 296-ra csökkent ugyan, de Baranyában még 200 évvel a betelepítés után is 111, Tolnában pedig 52 településen többségében németajkú lakosság élt.⁶⁶

Az 1941-es népszámláláskor Baranyában 97 545, Somogyban 10 836 és Tolnában 74 036 német anyanyelvű beszélőt regisztráltak. Ez a *Schwäbische Türkei* akkori lakosságának 23,45% és az összes Magyarországon élő német 38,40% volt.⁶⁷

Ha a második világháborút megelőző és az azt követő tényleges adatokat összehasonlítjuk, Baranya és Somogy megyékben felére, Tolnában pedig ennél is nagyobb arányban csökkent a németek aránya.⁶⁸ Ennek egyik oka az 1945 utáni objektív lakosságcsökkenés volt a háborús veszteségek, a németek erőszakos kitelepítése, Szovjetunióba való elhurcolása miatt. A kitelepített és elhurcolt németek helyére magyarok érkeztek, így megváltozott az egyes települések etnikai összetétele.

Népszámlálás	Baranya		Tolna		Somogy	
	anyanyelv v	nemzetiség g	anyanyelv v	nemzetiség g	anyanyelv v	nemzetiség g
1941	97 545	69 287	74 036	56 703	10 836	6 438
1949	5 446	312	2 962	306	333	94
1960	17 271	1 621	7 595	1 242	705	239
1980	11 756	3 367	3 628	1 130	360	148
1990	14 233	10 524	4 193	2 912	458	424
2001	10 478	14 204	3 797	6 658	704	965
2011	8 726	22 150	2 812	10 195	1 648	3 039

4. táblázat: Német anyanyelvűek és nemzetiségűek száma a Dél-Dunántúlon 1941 és 2011 között

A németek számbeli csökkenéséhez társult egy szubjektív tényező is: a Magyarországon maradtak többsége sem vállalta a németiséghez való tartozást és az abból adódó negatív diszkriminációt, ezért 1949-ben magyar anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek mondta magát.⁶⁹

A népszámlálási statisztikában 1960-ban számszerű növekedés látszik, ami a németek (és általában a magyarországi kisebbségek) helyzetében és megítélésében bekövetkezett pozitív változás következménye: 1951-től újra engedélyezett volt a német nyelvoktatás Magyarországon, 1956-tól ismét képeztek némettanárokat – Pécsen is.

Az 1989-es rendszerváltozás után ismét pozitív fordulat következett, ami elsősorban a német népcsoporthoz való tartozás és a német nyelv egyre szélesebb körű használatának statisztikai adataiban mutatkozik meg: 2001-ben Magyarországon 52 912 személy mondta magáról, hogy a családban és a baráti körében használja a német nyelvet, 2011-ben a számuk 95 661 volt.⁷⁰ Utóbbiak 22,8% él a Dél-Dunántúlon.

⁶⁴ Tafferner szerint a két világháború között összesen 480 településen éltek németek Magyarországon. 296 olyan település volt, melyet 90-100%-ban németek laktak, 64-ben 55 és 90% közötti volt az arányuk, 17-ben 45-55% és 103-ban 10-45%. Lásd Annabring 1952. 5p.

⁶⁵ 44 volt Veszprém és 41 Pest megyében. További 8 Esztergom és 7 Sopron területén. Lásd Schieder 1956. 7E.

⁶⁶ Veszprém 31, Pest 26, Esztergom 3, Sopron 7. Lásd Schieder 1956. 7E.

⁶⁷ Flach 1979. 24p.

⁶⁸ Seewann 2012b. 352.

⁶⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statizstikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

⁷⁰ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00; http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_02

A német nemzetiséghez tartozók aránya a három megye jelenlegi lakosságának már csak 4,61%, a német anyanyelvűek aránya mindössze 1,4%. A Magyarországon élő, német nemzetiséghez kötődő személyek (összesen 185 696 fő) 23,18% él ebben a három megyében, ők az összes német anyanyelvi beszélő (Magyarországon összesen 38 248 fő) 34,47%-át teszik ki.⁷¹

Kitekintés

Fishman (1991) GIDS-skáláján, amely nyelvhasználati szinterekhez kötődően méri a kisebbségi nyelvek vitalitását, a nyelvhasználati szinterek közül a családnak van kiemelt szerepe. A kisebbségi nyelv megmaradásának feltételét jelöli meg abban, hogy a családban a kisebbségi nyelvet továbbadják és aktívan használják, ellenkező esetben ugyanis a nyelvvesztés folyamata szerinte nem fordítható vissza.⁷²

A német, mint kisebbségi nyelv Magyarországon ebben az értelemben veszélyeztetett nyelvnek számít, hiszen a német városi polgárság 19. századi asszimilációját követően a 20. század második felében a vidék német nyelvi szigetein is diszkontinuitás következett be a családi nyelvtörökítésben. A fiatalabb generáció funkcionálisan első nyelve a magyar, második helyen egy az iskolában elsajátított standardhoz közelítő német nyelvi változat áll, melyet egyéb szintereken, pl. a médiák használatában, külkapcsolatok ápolásában, munkában stb. egyre többen és egyre gyakrabban használnak.⁷³ A kérdés az, hogy ez a nyelvi változat képes lesz-e a dialektusok és a városi köznyelvi változat korábbi szerepét betölteni, azaz privát nyelvhasználati szintereken is dominánssá válni. Reméljük, hogy igen.

Irodalom

- Annabring, Matthias: Das ungarländische Deutschtum. Leidensweg einer südostdeutschen Volksgruppe. In: Südoststimmen. Schriftenreihe für Probleme des südosteuropäischen Raumes. März 1952
- Babics, Andreas: Die ersten deutschen Ansiedler Fünfkirchens nach der türkischen Herrschaft. München
- Bezeredy, Győző: „Németnek Bécs, magyarnak Pécs“. Évszázadok krónikásai a városról. Pécs
- Fetter, Antal: Pécs 1722-ben. In: Mándoki László (Hrsg.): Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1972–1973. Pécs, 1973. 125 – 136.
- Fishman, Joshua A.: Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. In: Multilingual Matters 76. Clevedon, 1991.
- Flach, Paul: Das ungarländische Deutschtum im Spiegel der amtlichen Volkszählung vom 31. Januar 1941. München, 1979.
- Gerner, Zsuzsanna: Zu den lexikalischen Charakteristika des ostfränkischen Dialekts in Nadasch/Mecseknádasd. In: Canisius, Peter/Gerner, Zsuzsanna/Glauninger, Manfred Michael (Hrsg.): Sprache - Kultur - Identität. Festschrift für Katharina Wild zum 60. Geburtstag. Studien zur Germanistik. Pécs 2001: 153 – 169.
- Gerner Zsuzsanna: Zur Sprache der Anzeigewerbung in der Fünfkirchner Zeitung des Jahrganges 1878. In: Gerner Zsuzsanna/Glauninger, Manfred M./Wild Katalin (Hgg.): Gesprochene und geschriebene deutsche Stadtsprachen in Südosteuropa und ihr Einfluss auf die regionalen deutschen Dialekte. Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft 11. Wien 2002: 171 – 189.
- Gerner Zsuzsanna: Sozial gradierte Sprachkompetenz in der deutschen Bürgerschaft von Pécs im ausgehenden 19. Jahrhundert. In: Brandt, G. / Hünecke, R. (Hrsg.): Historische Soziolinguistik des Deutschen VIII. Stuttgart 2007: 45 – 59.
- Gerner, Zsuzsanna: A magyarországi német nyelvi szigetekben bekövetkezett nyelvi változás objektív és szubjektív okairól. In: Kupa László (Szerk.): Tájak, tájegységek, etnikai kisebbségek Közép-Európában. Konferenciakötet. Pécs, 2007: 157 – 167.

⁷¹ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00; http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_02

⁷² Fishman 1991.

⁷³ Ez nagyjából megfelel a Lewis és Simons (2010) által bevezetett Expanded Graded Intergenerational Disruption Scale revitalizációs szintjei közül a legalacsonyabb, azaz a „felélesztett” szintnek.

-
- Haas Mihály: Baranya: Emlékirat, mellyel a Pécssett MDCCCXLV. aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik nagykéri Scitovszky János, pécsi püspök, cs. k. valóságos benső titkos tanácsnok, a szépművészetek, bölcsészet és hittudományok tanára, a kir. magyar természettudományi, római t. arcadiai társulat tagja, a m. orvosok és természetvizsgálók VI nagy gyűlésének elnöke./szerkeszté Haas Mihály. Pécssett, 1845.
- Haas, Mihály: Gedenkbuch der k. freien Stadt Fünfkirchen. Fünfkirchen, 1852.
- Huszár Zoltán: A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunagőzhajózási Társaság történetéből. Pécs. 2013.
- Hutterer, Claus J.: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: Manherz, Karl (Hrg.) Ungarndeutsche Studien 6. Claus Jürgen Hutterer: Aufsätze zur deutschen Dialektologie. Budapest, 1991. 253 – 284.
- Hutterer, Claus J.: Sprachinseln in Mittel- und Westungarn und in der Schwäbischen Türkei. In: Manherz, Karl (Hrg.) Ungarndeutsche Studien 6. Claus Jürgen Hutterer: Aufsätze zur deutschen Dialektologie. Budapest, 1991. 281 – 284.
- Hutterer, Claus J.: Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: Manherz, Karl (Hrg.) Ungarndeutsche Studien 6. Claus Jürgen Hutterer: Aufsätze zur deutschen Dialektologie. Budapest, 1991. 313 – 344.
- Kardos Emilia: A pécsi német sajtó és színészet története. Pécs, 1932.
- Katus László: Pécs népessége 1848 és 1920 között. In: Vonyó József (Hg.): Tanulmányok Pécs történetéből. I. Pécs népessége 1543 – 1990. Pécs, 1995. 37 – 93.
- Lewis, Paul. M./Simons, Gary F.: Assessing Endangerment: Expanding Fishman's GIDS. 2010. http://www.lingv.ro/resources/scm_images/RRL-02-2010-Lewis.pdf, <http://www-01.sil.org/~simonsg/preprint/EGIDS.pdf>
- Márfi Attila: A pécsi színikultúra helyzete az abszolutizmus éveiben. In: Font Márta/Vonyó József (Hgg.) Tanulmányok Pécs történetéből 5-6. Pécs, 1999. 275 – 289.
- Márkus Annamária: A pécsi németesség asszimilációja és a sajtó (1860-1890). Pilkhoffer Mónika/Vonyó József (Hgg.): Tanulmányok Pécs történetéből. 18. Pécs, 2006. 113 – 152.
- Móro Mária Anna: Pécs város polgárai 1697-1707. In: Baranyai Helytörténetírás 1987/88. Pécs, 1988. 51 – 81.
- Móro Mária Anna: Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In: Vonyó József (Hg.): Tanulmányok Pécs történetéből. I. Pécs népessége 1543 – 1990. Pécs, 1995. 27 – 35.
- Nagy Imre Gábor (Szerk.): Források Pécs város polgárosodásáról (1867-1921). Pécs, 2010.
- Schieder, Theodor: Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bd. II. Düsseldorf, 1956. 7E
- Schilling, Rogerius: Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: Blayer, Jakob (Hrsg.) Das Deutschtum in Rumpfungarn. Volksbücherei des „Sonntagsblattes“ Bd. 2. Budapest, 1928. (CD-ROM)
- Schmidt, Heinrich: Die deutschen Mundarten in Südungarn. In: Ungarische Rundschau 3. 1914. 656 – 677.
- Schmidt, Johann: Német telepések bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a 18. század első felében. Győr, 1939.
- Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn Bd. 1: Vom Frühmittelalter bis 1860. 2010. Marburg, 2012.
- Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Bd. 2: 1860 bis 2006. Marburg, 2012.
- Szirtes Gábor: „Örök emléket állított magának itteni működésével” : Wiesner Raymár (1843 –1900) In: Bányászat. 1998. 4. sz.: 341 – 344.
- Szirtes Béla: Emlékek a pécsi bányatelepek hétköznapijaiból. In: Pécsi szemle. 1999 tavasz. 1999. 57 – 68.
- Thirring, Gustav: Die Bevölkerungsentwicklung der ungarischen Städte. Budapest, 1912
- Thomason, Sarah Grey/Kaufman, Terence: Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1988
- Weidlein, Johann: A tolna megyei német telepítések. Pécs, 1937.
- Weidlein, Johann: Ansiedlung der Deutschen in der Baranya. Deutsche Forschungen in Ungarn 5. Budapest, 1940.
- Weidlein, Johann: Die Schwäbische Türkei. II. München, 1980.
-

Wild, Katharina: Die Einstellung der deutschsprachigen Bevölkerung in Südungarn zum Österreichischen Deutsch in der Zeit vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg. In: Muhr, Rudolf / Schrod, Richard (Hrsg.): Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa. Wien 1997: 340 – 350.

Wild, Katharina: Das sprachliche Verhältnis zwischen Stadt und Land im südöstlichen Transdanubien. In: Gerner Zsuzsanna/Glauninger, Manfred M./Wild Katalin (Hgg.): Gesprochene und geschriebene deutsche Stadtsprachen in Südosteuropa und ihr Einfluss auf die regionalen deutschen Dialekte. Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft 11. Wien 2002: 311 – 324.

Wild, Katharina: Zur komplexen Analyse der „Fuldaer“ deutschen Mundarten Südungarns. Budapest, 2003.

Primer források

Conspectus 1832 = Conspectus Almae Dioecesis Quinque Ecclesiensis Pro Anno A Christo Nato MDCCCXXXII

Conspectus 1839 = Conspectus Almae Dioecesis Quinque Ecclesiensis Pro Anno A Christo Nato MDCCCXXXIX

Bürgerbuch 1697-1746

Schem. Ven. 1822 = Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Quinque Episcopalis Pro Anno a Christo Nato MDCCCXXII.

LEG II = Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet. Budapest 1882.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1881_01/?pg=247&layout=s

LEG III = A magyar korona országában 1891 elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 1. rész.= Általános népleírás. Budapest 1893.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1891_03/?pg=0&layout=s

LEG IVa = A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenkint. Budapest 1902.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_01/?pg=0&layout=s

LEG IVb = A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Budapest 1907.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_03/?pg=0&layout=s